

DALIA SATKAUSKYTĖ

Tremtis kaip poetinis įvykis

Laurynas Katkus, *Tarp Arkadijos ir Inferno: Tremtis Johaneso Bobrowskio ir Alfonso Nykos-Niliūno lyrikoje*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2010, 211 p., ISBN 978-6094-250-32-3

Pagrindinės bet kokio humanitarinio tyrimo, ypač komparatyvistinio, sėkmės sąlygos, ko gero, yra dvi: paties tyrimo objekto pasirinkimas ar „sukonstravimas“, atsitiktiniuose panašumuose ar radikaliuose skirtumuose sugebant įžvelgti giluminę giminystę, ir šią giminystę padedančių atskleisti teorinių priegių bei metodologinių įrankių kūrybingas naudojimas. O jeigu dar prisideda aktualumas, tačiau ne tas, kurio atkakliai reikalauja mokslo biurokratai (kaip jiems įrodyti poezijos interpretacijos aktualumą ir net praktinę naudą – štai didysis šiandienos disertanto uždavinys ir retorinio pajėgumo išbandymas), sėkmės, nors nebūtinai populiarumo, šansai padidėja.

Jei pradėsime nuo aktualumo, Lauryno Katkaus monografija *Tarp Arkadijos ir Inferno: Tremtis Johaneso Bobrowskio ir Alfonso Nykos-Niliūno lyrikoje* aplinkkeliais pataiko į dešimtuką. Tiesa, „Pradžios žodyje“ einama ne aplinkkeliais, o labai tiesiai: „Globalizacijos procesai, kurių viena ryškiausių apraiškų yra sparčiai didėjanti emigracija, neaplenkė ir Lietuvos. Ir ateityje tiek socialiniame gyvenime, tiek kultūroje emigracijos vektorius vaidins svarbų vaidmenį [...]. Todėl tremties literatūros, iš visų kultūros sričių informaciją perteikiančios su mažiausiais nuostoliais, atidus perskaitymas gali padėti atsakyti į aktualius dabarties klausimus“ (p. 20). Jau trečias citatos sakinytis neutralizuoja pirmo sakinio pateiktą ir atskleidžia, kas darbe bus ir ko nebus. Nebus tiesmuko sociologizavimo ir priptemptų sąsajų su šiandienos visuomenės būkle. Tačiau į literatūrą bus žvelgiama kaip į kultūros istorijos dalį – tremties tema siejama ir su tuo, kas paveldėta istoriškai (skirtingo religinio pasaulėvaizdžio pėdsakai), ir su modernybės diskursu bei modernaus žmogaus laikysena pasaulyje, kurią poezija, tas, anot Algirdo Juliaus Greimo, modernios sekuliaros visuomenės sakralus diskursas, itin ryškiai atskleidžia. Pasirinkti analizuoti poetai Alfonsas Nyka-Niliūnas ir Johannesas Bobrowskis, jų literatūrinė tremties reprezentacija „panardinami“ į

platų istorinį tokios reprezentacijos kontekstą – pasaulinį ir konkrečios nacionalinės (lietuvių ir vokiečių) literatūros. Tačiau pati poezija, jos interpretacija monografijoje yra vis dėlto svarbiausia. Tai akivaizdžiai paliudija ir paskutinis knygos sakinys: „Apie tremties literatūrą galima pasakyti tą patį – kad ir kokie svarbūs būtų asmeniniai išgyvenimai, istoriniai įvykiai ar kultūriniai kontekstai, tikroji tremties patirtis, intensyviausias susidūrimas su ja įvyksta, įgyja formą ir būna įamžinamas poetiniuose tekstuose“ (p. 194). Taigi pati poezija tampa tuo prasmingu aplinkkeliu, vedančiu ir prie šiandienos emigranto situacijos, kuri naujaisiose lietuvių literatūroje imama apmąstyti vis dažniau.

Katkaus monografijoje derinami istorinis, komparatyvistinis ir hermeneutinis poezijos tyrinėjimo aspektai. Sėkmingas derinys tokiam tyrimo objektui, kurio relevantiškumas iš pirmo žvilgsnio nėra akivaizdus. Lyginimui pasirinkti du ganėtinai skirtingos poetikos autoriai. Be to, nei Nykos-Niliūno, nei tuo labiau Bobrowskio, kaip tremtinių, statusas irgi nėra savaime aiškus. Tačiau pirmame, teoriniame, knygos skyriuje „Daugiaveidė tremtis“ Katkui daugiau ar mažiau pavyksta ir apibrėžti tremties literatūrą, ir pagrįsti pasirinktų autorių lyginimą.

Autorius teorinę knygos dalį ir pradeda precizišku, kartais net kiek smulkmenišku, tremties ir jai giminingų reiškinių istoriniu ir teoriniu aptarimu, jų dinamikos ir raidos pristatymu – nuo išėivijos, kaip neutraliausio termino, egzodo, egzilio, tremties su visais jos variantais, emigracijos iki diasporos, žyminčios lūžio tašką. „[D]iaspora reiškia tremties temos ir tremties literatūros pabaigą“ – apibendrinama 33 puslapyje. Tačiau puikiai suprantama, kad šių reiškinių santykiams vargu ar būdinga linijinė raida ar išsidėstymas į labai aišką paradigmą. Greičiau juos būtų galima apibūdinti persiklojimų ir įtampų kaita. Tai, anot Katkaus, liudija ir dvi skirtingos „išvietinimo“ interpretacijos.

Vieną jų siūlo pokolonijinė teorija, propaguojanti „hibridiškąjį“ kultūrinės apykaitos modelį, pagal kurį „trečioji“ erdvė panaikina visas išvietinimo įtampas. Nors ir įvertinęs šią programą kaip ambicingą, Katkus vis dėl to labai tiksliai užčiuopia utopinį jos pobūdį („[...] išsismelkia klausimas, ar apskritai įmanoma pasiekti tokios idealios pusiausvyros būseną.“; p. 34). Nors čia ir nevertojamos utopijos ar utopinės vaizduotės sąvokos, atrodo, kad hibridiškoji erdvė priklauso tai pačiai utopinės erdvės paradigmai, apie kurią bus toliau kalbama knygoje. Paradoksas, vertas tolesnių tyrinėjimų, tuo labiau, kad pokolonijinės teorijos refleksija Vakaruose jau krypta į tą pusę.

Pačiam autoriui gerokai artimesnė antroji – metafizinė – išvietinimo ir tremties kaip jo moduso interpretacija: „Egzistuoja ir dar vienas, galbūt svarbiausias tremties reikšmės argumentas – tai tremties artimumas antropologinei žmogaus būklei, stokos ir praradimų paženklinant *conditio humana*“ (p. 34). Prie šio argumento bus nuolat grįžtama interpretuojant poeziją. Ir tai dar vienas, netiesioginis, tyrimo aktualumo patvirtinimas.

Tiesa, pasirinkus šią poziciją, visai šalia būtų „pan-tremtiškumo“ grėsmė – kai tremtišku elementu subjekto būtyje laikoma vos ne bet kokia dinamika – nuo socialinio sluoksnio pakeitimo iki sąmonės vidinių „migracijų“. Tačiau šiai grėsmei sėkmingai atsispiriama. Tremtimi autorius laiko prievartinį, o ne laisvą geografinį vietos pakeitimą, pabrėždamas ne tik fizinę prievartą (kaip trėmimų į Sibirą atveju), bet ir pasitraukimą kaip politinę neišvengiamybę (antraip daugelio lietuvių, 1944 m. pasitraukusių į Vakarų, būtų laukusi tremtis į kitas geografines platumas). Jau iš šio apibrėžimo aišku, kad į tyrinėjimo lauką turėtų patekti ir rašytojo biografija. „Šiame darbe mes taip pat laikysimės nuomonės, kad priklausymą tremties literatūrai visų pirma nulemia biografinių įvykių, ne psichologinės dispozicijos literatūrinė reprezentacija“; – tokia principinė pozicija deklaruojama knygos pradžioje (p. 28). Tačiau kalbant apie netipišką Bobrowskio gyvenimo trajektoriją ir poeto kūrybos priskyrimą tremties literatūrai, akcentai kiek pakeičiami – „biografija yra būtina, bet nepakankama sąlyga“ (p. 41). Nors ir išsikėlus iš kažkada vokiškų žemių, bet vis dėl to likus gyventi pačioje Vokietijoje, gimtakalbėje aplinkoje, „psichologinė dispozicija“ Bobrowskio atveju tampa bene svarbesnė nei biografijos faktai. Neatsitiktinai į tyrinėtojo akiratį patenka vadinamosios „vidinės emigracijos“ klausimas, nors ir suabejojama, ar tai tinkamas terminas Bobrowskio situacijai, jo gyvenimui VDR nusakyti. Visi šie svarstymai rodo, kad apibrėžti Bobrowskio kaip tremtinio statusą nėra taip jau paprasta, ypač jei pretenduojama į tokias griežtas sąvokų apibrėžtis, kaip tai bandoma daryti pirmame knygos skyriuje. Tačiau jei net suabejosime, ar Bobrowskis taip jau griežtai atitinka paties monografijos autoriaus išdėstytus tremties poeto kriterijus, pasirinkimas lyginti Bobrowskį ir Nyką-Nilūną pagrindžiamas gana solidžiai. Abu poetus vienija karo ir, tebūnie, tremties patirtis, tas pats kultūrinis regionas ir artimos gimimo datos, leidžiančios, bent jau formaliai, juos priskirti vienai kartai. Tačiau tikrąjį lyginimo pagrindą suteikia tai, kas eilėraščiuose bus išplėtota į vadinamąją tremties poetiką – „[l]iteratūrinė prasme abiem poetams būdingas intensyvus atsigręžimas į paliktą vietą, ją

atkuriant ir įamžinant“ (p. 44). Taip apčiuopiamas giluminis abiejų lyginamų autorių ryšys – ryšys anapus įtakų, kontaktų, vienas kito skaitymo. Ryšys, sąlygotas panašaus istorijos išgyvenimo.

Abiejų autorių kūryba analizuojama dviem pjūviais – erdvinės teksto organizacijos ir istorinės vaizduotės – susilydančiais į panašios struktūros, bet ganėtinai skirtingus utopijų (topografiškai istoriška Sarmatija Bobrowskio poezijoje ir iš mitologijos bei meno pasaulio išnyrant, jusliškai patiriama Niliūno Arkadija) žemėlapius. Teorinės tokios analizės prielaidos aptariamoms pirmame knygos skyriuje. Struktūriškai motyvuotas, man regis, yra ir autoriaus pasirinkimas į centrą iškelti vieno ar kelių eilėraščių išsamesnę analizę, ją apipinant visos poezijos kontekstu. Taip išvengiama abstrakčių frazių ir apibendrinimų, kuriais skaitytojas turi patikėti arba ne. Skaitytojas, atvirksčiai, čia atsiduria dialogo partnerio pozicijoje – yra kviečiamas kartu keliauti į abiejų poetų prarastus ir iš naujo sukurtus pasaulius, kurie, anot knygos autoriaus, ir yra tikroji kūrybinė pergalė prieš tremtį. Šis dialogo įspūdis nepalieka ir tada, kai akivaizdu, kad autorius daugiau išmano už skaitytoją – įvesdina į istorines ir biografines Bobrowskio poetinio pasaulio „realijas“, šio poeto recepcijos Vokietijoje kontekstą ar atseka kai kuriuos Nykos–Niliūno eilėraščių intertekstus. Intertekstų rekonstrukcija čia nėra savitikslių: viena vertus, ji būtina einant atidaus skaitymo keliu, kurį pasirinko Katkus, kita vertus, ji padeda suvokti į milžinišką paulinės kultūros kontekstą panardintą paradoksalią poeto vaizduotę ir iš jos išnyrančius poetinio Eldorado ar Arkadijos (kartais Inferno) kontūrus. Beje, vokiečių literatūros kontekstas (su Friedrichu Hölderlynu, Raineriu Maria Rilke, Pauliu Celanu etc.) tekstų interpretacijose dalyvauja ne mažiau (jei ne daugiau) nei lietuvių poezijos tradicija.

Tremtis, kurią siūloma „perrašyti“ Jurijaus Lotmano kultūros sprogo terminais, paveikia visus asmenybės ir kūrybos lygmenis (nors kyla klausimas, kaip tokios interpretacijos kontekste reikėtų interpretuoti, pavyzdžiui, Henriko Radausko kūrybą). Tad visiškai suprantama, kad į tyrimo lauką neišvengiamai įtraukiama subjektyvumo ir jo raiškos problema. Ji yra tas fonas, kuris persmelkia ne tik identifikacijos būdus aptariančius poskyrius („Tremtinių portretai“ skyriuje „Johannesas Bobrowskis: utopijos žemėlapis“ bei „Personos ir kaukės“ skyriuje „Alfonsas Nyka–Nilūnas: tarp Arkadijos ir Inferno“), bet ir visą poezijos interpretaciją, net tą, kurią galėtume pavadinti kone geografine. Tai nėra koks netyčinis interpretacijos efektas – jo prielaidos suformuotos jau monografijos pradžioje: „[...] ir Bobrowskiui, ir Niliūnui labiausiai rūpi ne politiniai projektai,

o idealaus santykio su Kitu paieškos. Šia prasme jų kūrybos utopiškumą galima nusakyti kaip bandymą – ne vien tiesiogiai, bet ir užuolankomis ar per nutylėjimus – nusakyti tokias kultūrinės ir socialinės aplinkos, bet pirmiausia subjekto ir kitų žmonių bendrabūvio sąlygas, kurios būtų priešingos egzistuojančioms tremtyje arba dėl kurių tremtis būtų negalima.“ (54 p.). Kitaip sakant, visa abiejų poetų kūryba sukasi apie subjektyvią pastangą nugalėti tremtį. Ar ji sėkminga? Ir taip, ir ne, atsako mums autorius. Sėkminga, nes pati kūryba yra tremtiškos būties įveika, ne – nes subjektas utopinės erdvės niekada netransformuoja į topinę, o pats lieka amžinoje paratopijoje.

Poezijos tekstų interpretacija knygoje ir preciziška (autorius remiasi gerai žinoma formos turiningumo prielaida), ir drauge neuždaranti vadinamosios tremties poetikos tyrinėjime. Mat, kaip pagrįstai teigia autorius, atskleisdamas savo paties mąstymo dinamiką, pirminė hipotezė apie egzistuojančią tremties lyrikos poetinių priemonių visumą nepasiteisina: kažin ar iš viso įmanoma atskirti tremties poetiką nuo modernistinės poetikos. Pridurtume, kad net ir ši prielaida tinka toli gražu ne visai tremties literatūrai – nemažai joje rastume ir, parafrazuojant paties Katkaus terminologiją, konservuojančią nostalgiją bei romantinę poetiką reprezentuojančios poezijos. Tačiau tebūnie, vėlgi monografijos autoriaus žodžiais, šis klausimas atviras... Svarbiau yra tai, kad, tyrinėjant poetiką ir meninio pasaulio organizacijos principus, prieinama prie išvadų, kurios, kaip minėta, ir atskleidžia plika akim nematomą abiejų autorių giminystę, ir parodo skirtingą autorių santykį su literatūrinėmis bei kultūrinėmis tradicijomis, atveria galimybę tolesnėms interpretacijoms, taip pat ir tolesnėms tremties (o gal ir šiuolaikinės emigracijos) literatūros studijoms. Pavyzdžiui, atsekama ir įtikinamai interpretuojama rusoistinė, romantinė paradigma Nykos-Niliūno poezijoje, puiki ir netikėta (bent jau neišmanančiam vokiečių poezijos taip gerai, kaip autorius) polemikos su Celanu rekonstrukcija eilėraštyje „Pažadınimas“ („Wiedererweckung“). Svarių interpretacinių išvadų rastume ne vieną (dar norėtusi paminėti lyg ir šalutinę, tačiau įžvalgią Niliūno poetikos raidos interpretaciją). Bene esminė jų būtų apie istorinį erdvės percepcijos regresą: „į praradimo šoką, atveriantį tuščios erdvinės begalybės perspektyvą, abu autoriai reaguoja kurdami alternatyvias erdves, kurias modeliuoja ikimodernios erdvės koncepcijos.“ (p. 191). Modernumo ir archajiško posluoksniu, nostalgijos ir jos įveikos įtampa, matyt, ir sudaro vieną iš pagrindinių tremties poetikos elementų analizuojamų poetų kūryboje.

Tačiau kai kurios interpretacijos, apibendrinimai ar išvados knygoje vis dėl to kelia abejonių.

Su begalinės kosminės erdvės interpretacija („Erdvė pasirodo esanti ne kas kita, kaip užsimaskavusi nebūtis, todėl ji ‚be prasmės‘.“, p. 135) Nykos-Niliūno poezijoje tenka sutikti, tačiau vargu ar galima sutikti su jos „įkomponavimu“ į lietuvių poezijos istoriją. Iš Katkaus interpretacijos gali pasirodyti, kad tarp Čiurlionio, Maironio ir Putino su jų embleminiais kosmoso vaizdais nieko daugiau nebuvo ir kad Nyka-Niliūnas yra pirmasis lietuvių literatūroje, kvestionavęs harmoningą santykį su visata. Pats Nyka-Niliūnas yra minėjęs, kad tarp Putino naktų ir Jono Aiščio nakties eilėraštyje „Rugpjūčio naktis“ – milžiniškas poetikos, gamtos reprezentavimo ir pasaulio suvokimo šuolis. Šiame Aiščio eilėraštyje sušukimas „Pasibaisėtina, pasibaisėtina!“ pradeda tą egzistencinę gamtos abejingumo žmogui temą, kurią vos po kelerių metų ironiškai pratęs Radauskas („Danguj apalpę žvaigždės guli. / Naktis betikslė ir šviesi.“). Nuo betiksliskumo iki beprasmybės ne taip jau ir toli... Tiesa, šią lietuvių literatūros raidą kiek supaprastinančią interpretaciją atsveria įdomios sąsajos su Naujųjų laikų erdvės koncepcijų istorija, kuriai postūmį davė religinio visatos modelio irimas.

Abejočiau, ar teisinga Nyką-Nilūną laikyti ekstazinės būsenos, kuri suvokiama kaip „ištirpimo aplinkoje būseną“ (p. 181), pradininku. Man regis, jau nuo Maironio „Užmigo žemė“; jei ne nuo dar anksčiau, galėtume sudaryti tokių būsenų registrą. Tikiuosi, kad turėtas galvoj ne pats tokios būsenos reprezentacijos faktas (nors skaitytojui kyla kaip tik toks įspūdis), o būtent būsenos reprezentacijos originalumas. Norėtuši tiesiog atidesnių ir tikslesnių formuluočių.

Visuomet šiek tiek pavojinga interpretuoti tai, ko tekste nėra, nors tai ir yra kai kurioms teorijoms būdingo „simptominio skaitymo“ pagrindas. Tokį nesamų topų, figūrų interpretavimą gelbsti lyginimas su tuo, kas šiuos topus naudoja – tuomet atsiradusios jungtys paaiškina, kaip, iš kur išniro vienokia ar kitokia nesatis ir kokią prasmę ji įgyja. Tad keistoka atrodo autoriaus implikuojama prielaida, kad maudymosi ar prausimosi figūros gali turėti kone vieną – religinę apsivalymo reikšmę: „Tad turbūt nėra atsitiktinumas tai, kad gausiuose upėms ir vandeniui skirtuose tekstuose lyrinio subjekto neaptinkame maudantis ar prausiantis. Pirmiausia religiniame kontekste, bet ne vien jame paplitusi moralinio apsivalymo išraiška negali būti patraukli autoriui, suvokiančiam savo bendrininkavimą ir kaltę dėl to, kas įvyko.“ (p. 85). Skubotai, man regis, daroma išvada, kad Bobrowskio poeziją neabejotinai turėtume priskirti antiretoriškų tekstų

kategoriškai. Autorius remiasi Lotmano pasiūlyta retoriškumo/antiretoriškumo skirtimi, tačiau supranta ją vėlgi kiek tiesmukai. Argumentai, kad poetas siekia paprastumo ir elementarumo (nors tuo irgi abejočiau) ir kad retorinės figūros čia vartojamos taupiai, nėra pakankami – retorika šiuo atveju sutapatinama su tropu, pirmiausia metafora. Paties Lotmano požiūriu, retorika yra kur kas sudėtingesnis reiškinys: „Retorinė struktūra žodiniam tekstui primetama iš išorės ir yra papildomas jo sutvarkymo būdas. Tokie, pavyzdžiui, yra įvairūs būdai, kuriais į tekstą įvairiuose jo lygmenyse įvedami simetrijos dėsniai, sudarantys erdvinės semiotikos pagrindą ir nebūdingi natūraliųjų kalbų struktūrai. [...] Ir prozos kalbos įsiveržimas į poeziją kuria retorinį efektą.“¹

Šiek tiek arogantiškai nuskamba teiginys, kad ankstesnės Nykos-Niliūno interpretacijos „turi kai kurių trūkumų“ (p. 126). Negi trūkumas yra analizuoti poeto kūrybą kiek kitais aspektais, nei tai daro monografijos autorius? Pagaliau – ar trūkumas yra analizuoti ne visą poeto kūrybą, skirti tam ne monografiją, o tik straipsnį?

Tiesmukų, pernelyg kategoriškų formuluočių bei teiginių pasitaiko ir daugiau. Pavyzdžiui, paviršutiniškai suprantama turinio ir formos koreliacija, pamirštant, kad joks formos elementas pats savaime nežymi konkretaus turinio – jis susiformuoja arba istoriškai, kartojantis tam tikroms vartosenos situacijoms (šešiapėdis jambas taip įgijo „diktatorių pašlovinimo“ prasmę, bet pat savaime tokios „totalitarinės“ reikšmės neturi), arba yra rekonstruojamas tik po kruopščios analizės ir jokių būdu neprisegant konkrečiai formai konkretaus turinio. Išplėstiems iš eilėraščio visumos ritmo, eilėdaros elementams Katkus kažkodėl yra linkęs prisegti vienokią ar kitokią konkrečią reikšmę: „Būtent nuo šių tekstų Bobrowskio metrikroje įsitvirtina triskiemenė ritmika, sakytum, atkartojanti lėtą lygumų upės tėkmę.“ (p. 81); „Nebūdingas brandžiajam Bobrowskiui rimas ir chorėjinis metras atliepia saviironišką lyrinio subjekto poziciją.“ (p. 85). Galbūt šie teiginiai, bent jau iš dalies, ir teisingi – juk autorius apeliuoja į Bobrowskio lyrikos vidinę raidą, pastebi lūžio tašką, nuo kurio pasikeičia vieno ar kito formalaus elemento dominavimas. Tačiau vis tiek atrodo, kad rimui ir metrui suteikiama savaiminė vertė, nors geriausiu atveju galime kalbėti apie jų mums „siūlomą nuotaiką“.

1 Juriij Lotman, „Retorika“, in: Juriij Lotman, *Kultūros semiotika*, Vilnius: Baltos lankos, 2004, p. 187.

Šitokios kiek tiesmukos interpretacijos ar laisvos asociacijos – nelygu, kaip pažiūrėsi, – galėjo atsirasti ir dėl paviršutiniškai perimtos teorijos, ir dėl skubotumo, ir dėl eseistinio knygos podirvio. Aš linkusi manyti, kad čia susiduriame būtent su trečiuoju variantu, į kurį įsiterpia ir šiek tiek antrojo priemaišų.

Tačiau būtent dėl eseistinio įkarščio, derinamo su jau minėta dialogine nuostata skaitytojo atžvilgiu, knyga tampa smagiai skaitoma. Ginčas ar diskusija su autoriumi yra vienas iš to smagumo paliudijimų. Ne tokie jau dažni dalykai monografijai, parengtai daktaro disertacijos pagrindu.